

УДК 340.12

О.С. ГОЛОВАЩЕНКО, канд. юрид. наук,
НДІ державного будівництва та місцевого само-
врядування НАПрН України

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК СОЦІАЛЬНОЇ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Ключові слова: соціальна правова держава, ор-
гани державної влади, громадянське суспільство

Становлення громадянського суспільства і правової держави має тривалу історію, а їх формування відповідає життєвим інтересам та потребам як суспільства в цілому, так і окремих соціальних груп. Взаємовідносини правової держави і громадянського суспільства є визначальним фактором успішного розвитку держави і суспільства, неодмінною умовою забезпечення основоположних прав і свобод людини і громадянина.

Проблематика громадянського суспільства і правової держави є доволі розробленою у науці, оскільки спирається на значний і багатоаспектний досвід їх функціонування. Після набуття Україною незалежності у вітчизняній науковій літературі їм також приділялася певна увага [1–3]. Проте актуальності дана проблема не втратила, оскільки громадянське суспільство і правова держава знаходяться у процесі постійного розвитку і вдосконалення.

Розвиток демократичного громадянського суспільства розглядається як складова частина загальносвітового процесу модернізації, переходу від традиційного суспільства до правового, від аграрного до індустріального [4, с.7]. Водночас це явище тісно пов'язане із державною організацією, адже громадянське суспільство існує там і тоді, де і коли економічно та політично вільні індивіди беруть участь у державній діяльності та забезпечують свої інтереси шляхом самореалізації [5, с.87]. У додержавному суспільстві будь-яка свобода індивіда або окремих соціальних груп також

існує, проте концепція громадянського суспільства своєю метою має саме відображення міри свободи цих соціальних суб'єктів у державно організованому суспільстві, тобто у співвідношенні і взаємодії із державною організацією.

У кожній країні громадянське суспільство починає формуватися на певному етапі суспільного розвитку, відбиваючи його конкретні характеристики, потреби та інтереси. Певні передумови для становлення громадянського суспільства потенційно існують у культурі будь-якого народу, а можливо навіть і більш глибоко – у природі окремої особистості. Це означає, що цінності, на яких воно формується, не відторгаються жодною культурою, однак вони не в будь-який момент і далеко не в повному обсязі можуть бути реалізовані через наявність певних специфічних для конкретної країни особливостей політичного, економічного, культурного, релігійного характеру. Так, загальновідомо, що в одних країнах розвинуте громадянське суспільство формується значно швидше, а в інших його розбудова гальмується певними факторами. Здебільшого це залежить від інтерпретаційних можливостей самої культури, від характеру відносин людини з соціокультурною цілісністю, від механізмів забезпечення такої цілісності [6, с.14]. У цьому зв'язку відповідно надзвичайно актуальним видається аналіз розвитку громадянського суспільства в історичному аспекті.

Дослідження процесу історичного розвитку громадянського суспільства дозволяє зробити висновок, що витoki ідеї (звісно, що у певному наближенні) сягають ще часів античності, коли філософи здебільшого не розрізняли державу і суспільство, оскільки ці явища значною мірою збігалися, а суспільство розглядалося як проста громадська спільність. Останній факт яскраво демонструють історичні приклади існування давньогрецьких полісів.

Безпосередньо процес зародження громадянського суспільства розпочався набагато пізніше і був пов'язаний із боротьбою проти феодалізму і станових привілеїв, за набуття громадянських прав і свобод, забезпечення

принципу правової рівності. Науковці, які ще на початку ХХ ст. досліджували зародження громадянського суспільства, стверджували, що лише той, хто зовсім не знайомий із розвитком суспільства та класовими протиріччями епохи Нового часу, може не бачити яскраво-класового характеру абсолютизму і його політики «загального блага». Під широкомовною формулою загального добробуту була вдало прихована вузька політика династичних інтересів, штучне затушовування класових протиріч [7, с.34]. Тому будь-яке королівство, якщо воно не має високої моральної «мужності стати царством соціальної реформи», або перетворюється на порожню тінь, або на деспотію, або стає ґрунтом для виникнення республіки [7, с.33].

У сучасних умовах поняття «громадянське суспільство» є ще більш широким за змістом і охоплює значний обсяг не завжди однорідних соціальних явищ. Зокрема, йдеться про сукупність таких неполітичних відносин, як соціально-економічні, моральні, релігійні, національні поряд із широким колом суспільних інститутів, що корелюють їм. Ядро цих відносин становлять різноманітні соціальні суб'єкти (сім'я, класи, соціальні прошарки, нації), які пов'язані між собою спільними інтересами політичного, соціально-економічного, культурного та духовного характеру [8, с.271].

У науковій літературі, присвяченій проблематиці громадянського суспільства, інколи проглядаються дві протилежні інтерпретації його сутності. Так, з одного боку, допускається інтерпретація громадянського суспільства як особливого громадянського (державного) стану суспільства, який відповідає певній формі державної організації і дозволяє оптимально погоджувати сфери суспільних та особистих інтересів. У цьому варіанті феномен громадянського суспільства трактується як такий, що не в змозі набувати позадержавних форм організації. Натомість у протилежному варіанті інтерпретації позадержавний характер громадянського суспільства допускається, оскільки останнє розглядається як самостійна форма організації

суспільного життя і у такому суспільстві відбуваються процеси його самоорганізації. Разом із тим, автори, що дотримуються такого підходу, підкреслюють той факт, що необхідно розглядати громадянське суспільство не лише як позадержавну форму організації суспільства, але й як самостійний суб'єкт позадержавної соціальної активності [9, с.44]. Кожен з цих підходів, очевидно, має свій сенс, проте необхідно мати на увазі, що соціальний простір не може бути поділений на два протилежні табори з відповідною державною або позадержавною соціальною активністю. З урахуванням цього вже сама постановка питання про «державний» або «позадержавний» характер громадянського суспільства здається помилковою, адже, з одного боку, власне концепція громадянського суспільства виникла й існує на протигагу безмежно-патерналістським державним запитам. Звідси, наприклад, для первісного (додержавного) ладу феномен «громадянське суспільство» є взагалі не актуальним. З другого боку, у державно організованому суспільстві співвідношення інституцій громадянського суспільства і держави є значно складнішим, ніж проста констатація «державного» або «позадержавного» характеру першого, оскільки йдеться про складні і вкрай неоднозначні зв'язки/залежності.

У цілому з аналогічних міркувань виходять і ті автори, що констатують відносну незалежність суспільства від органів державної влади і від недержавних одиниць (приватних підприємств, родини). Разом з тим, вони виділяють й інші особливості громадянського суспільства, які вказують на феноменальність цього поняття. Так, воно не узурпує чужі прерогативи, тому що не має за мету замінити собою ані державні структури, ані приватні підприємства. Громадянське суспільство планує і здійснює колективні акції щодо захисту, досягнення своїх інтересів, здійснюючи свої дії у межах правових норм, що склалися [10, с.24]. Аналогічного висновку дійшов свого часу один з найавторитетніших теоретиків з цього питання А. де Токвіль, коли ґрунтовно проаналізував сутність громадянського суспі-

льства Америки. Він надавав великого значення схильності американців до створення громадських і політичних організацій, вважаючи, що американці будь-якого віку та всіх соціальних груп завжди створюють асоціації. Вони беруть участь не лише у комерційних і промислових асоціаціях, але й у релігійних, серйозних, несерйозних, дуже загальних і дуже обмежених, надзвичайно великих та дуже малих [11, с.513–514]. Звідси А. де Токвіль робив висновок, що найдемократичнішою країною є та, у якій народ досяг найвищої досконалості в колективному задоволенні загальних потреб і застосовує цю нову технологію до якомога більшої кількості завдань.

Під час розгляду феномену громадянського суспільства науковці часто вказують на той факт, що його модель завжди являє собою певну ідею регулятивного порядку, оскільки виступає як мета, і, разом з тим, значно впливає на характер діяльності соціальних суб'єктів [9, с.35]. Розвинене суспільство повинно бути збалансованим. Було б, звичайно, помилково вважати, що громадянському суспільству властивий принцип абсолютної свободи – анархії, тоді як державі – позитивістський принцип «порядок і прогрес». Насправді обидві ці частини реального функціонуючого, а не абстрактного суспільства живуть одним життям, доповнюючи один одного. Це дві сторони однієї медалі [12, с.194]. Абсолютизація свободи закономірно призводить до свавілля, а надмірна регламентація суспільного життя – до панування примусу, що ускладнює формування суспільства, позбавляє можливості самоорганізації та самореалізації. Тому становлення громадянського суспільства супроводжується безперервним процесом удосконалення людини і громадянина, політики, права, влади тощо. Як правило, відбувається це завдяки розширенню змісту категорії прав людини. Ступінь зрілості громадянського суспільства обумовлює рівень демократичності держави. Без зрілого громадянського суспільства неможливо побудувати правову державу, оскільки оптимальне людське співіснування може бути сформоване лише вільними свідо-

мими людьми [13, с.79]. Іншими словами, «...суспільство має ту державу, рівня розвитку якої воно само досягло» [14, с.39].

На нашу думку, громадянське суспільство є первинним відносно правової держави, виникнення якої обумовлене його потребами, тим більше що воно має самостійний механізм функціонування. Суспільство виступає соціальним фундаментом держави і, разом з тим, її соціальним середовищем. Воно бере участь у її формуванні та функціонуванні відповідно до своїх інтересів і цінностей, певним чином стримуючи і здійснюючи контроль над нею. Відповідно лише за наявності громадянського суспільства може існувати, розвиватися і успішно вирішувати свої завдання права держава. Саме вона визнає, гарантує та закріплює права і обов'язки людини і громадянина, упорядковує на основі правових норм відносини, що виникають у громадянському суспільстві. Водночас як свідчить досвід, ефективність розвитку громадянського суспільства безпосередньо залежить від ступеня захищеності індивідуальної та суспільної сфер життя від надмірної регламентації з боку держави та її органів. Лише в демократичній правовій державі із розвинутим громадянським суспільством досягається гармонія у взаєминах держави і суспільства, де вони виступають як рівноправні партнери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Петришин О. В. Громадянське суспільство: особливості формування концепції та становлення / О. В. Петришин // Проблеми законності. – 2001. – Вип. 50. – С. 6–13.
2. Скрипнюк О. В. Громадянське суспільство і демократія: проблема взаємозалежності і розвитку / О. В. Скрипнюк // Києво-Могилянська академія. Наукові записки. – Політичні науки. – 2000. – Т. 18. – С. 37–45.
3. Барков В. Ю. Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні / В. Ю. Барков // Відносини між державою і громадянським суспільством : матеріали «круглого столу». – К. : НІСД, 2003. – С. 51–56.

4. Зуева Ю. А. Гражданское общество как основа формирования правового государства / Ю. А. Зуева // Вісник Луганськ. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України / Ідея правової держави: історія і сучасність : у 5 ч. Ч. 3. – 2004. – Спец. вип. – С. 7.
5. Яковлев А. М. Российская государственность (историко-социологический аспект) / А. М. Яковлев // Обществ. науки и современность 2002. – № 5. – С. 87.
6. Кокорина Л. А. Социокультурный аспект становления гражданского общества: роль интеллигенции / Л. А. Кокорина // Українська державність: становлення, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XII Харк. політол. читань). – Х. : Право, 2001. – С. 14.
7. Политический строй современных государств. Т. 1. – СПб. : Слово, 1905.
8. Нечипоренко О. М. До проблеми шляхів та форм творення громадянського суспільства / О. М. Нечипоренко, М. М. Новіков // Науковий вісник ДЮІ МВС України. – 2001. – № 3 (6). – С. 271.
9. Гончарова А. Н. Проблема согласования общественных и личных интересов в процессе построения гражданского общества: монография / А. Н. Гончарова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allpravo.ru/library/doc108p0/instrum4247>. – С. 44.
10. Нудненко Л. А. Теория демократии / Л. А. Нудненко. – М. : Юристь, 2001.
11. Токвиль де А. Демократия в Америке / А. де Токвиль. – М. : Прогресс, 1992.
12. Ильин М. В. Две стороны одной медали: гражданское общество и государство / М. В. Ильин, Б. И. Коваль // Полис. – 1992. – № 1–2. – С. 194.
13. Полубінський В. Співвідношення держави й громадянського суспільства в Україні / В. Полубінський // Актуальні проблеми державного управління. – 2002. – № 2 (8). – С. 79.
14. Тимченко С. М. Деякі проблеми участі громадянського суспільства у формуванні правової держави / С. М. Тимченко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2001. – № 1. – С. 39.

Головащенко О. С. Становлення громадянського суспільства як соціального середовища правової держави / О. С. Головащенко // Форум права. – 2012. – № 4. – С. 219–222 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-4/12gocspd.pdf>

Проаналізовано процес зародження, формування та розвитку громадянського суспільства в умовах соціальної правової держави. Виявлено необхідність становлення громадянського суспільства для розбудови соціальної правової держави.

Головащенко О.С. Становление гражданского общества как социальной среды правового государства

Проанализирован процесс зарождения, формирования и развития гражданского общества в условиях социальной правовой державы. Выявлена необходимость становления гражданского общества для построения социальной правовой державы.

Golovaschenko O.S. Evolution of Civil Society as a Social Environment of Law State

This scientific article is dedicated to the general theoretical researches of the process of formation and development of civil society in the context of law state.